

अभ्यासक्रम

घटक २ ज्ञानाचे स्वरूप आणि संकल्पना

ज्ञानाचे मार्ग

- अ) भारतीय : प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द.
ब) पाश्चात्य : इंद्रियानुभव, विवेकबुद्धि

Unit 2
Epistemology

घटक २
ज्ञानमीमांसा

प्रस्तावना -

‘तत्त्वज्ञान’ या विषयाचा परिचय करुन घेताना “तत्त्वज्ञान म्हणजे काय?” हा प्रश्न मूलभूत प्रश्न आहे, असे आपण म्हंटले आहे. या प्रकरणात आपण ‘तत्त्वज्ञान’ या संज्ञेतील ‘ज्ञान’ या संकल्पनेचे स्वरूप पाहणार आहोत.

आपण आपले स्वतः चेच सूक्ष्म निरीक्षण केले तर असे लक्षात येईल की प्रत्येक क्षणाला आपल्याला कोणते तरी नवे ज्ञान प्राप्त होत असते. अर्थात आपले मन, बुद्धि व ज्ञानेंद्रीये त्या ज्ञानप्राप्तीच्या क्षणाला सजग असली पाहिजेत. अगदी, “आत्ता किती वाजले आहेत?” अशा कायम ताज्या व नव्या प्रश्नातून सुध्दा दर क्षणाला नवे ज्ञान मिळते. हे दृश्य, मूर्त जग अथवा अमूर्त भावभावना, विचार, संकल्पना इत्यादींचे आपणास सततच ज्ञान मिळत असते. ते मिळाले की कुणाला तरी सांगावे असे वाटते.

पण दरवेळी ज्ञानच होईल, असे नसते. कधी कधी भास होतो. तिलाच भ्रम, भ्रान्ति असेही म्हंटले जाते. अंधारात चालताना आपणास अचानक साप दिसतो. आपण दचकून पाय मागे घेतो. नंतर कळते की ती दोरी आहे. मग साप कोठे गेला ? सापाचे ज्ञान झाले होते की भास? आणि भास असेल तर मग आपण घाबरलो का ? पाण्यातील काठी वाकडी दिसते. काठी पाण्यात वाकडी बनते आणि पाण्याबाहेर सरळ असते, असे असते का ? काठीचे होणारे कोणते ज्ञान खरे कोणते खोटे की नुसताच भास ? सूर्य उगवतांना - मावळतांना दिसतो. आता उगवणे मावळणे या घटना खऱ्या आहेत की भास ? “उगवणे आणि मावळणे” ही भाषा योग्य की अयोग्य? असे अनेक ज्ञानविषयक प्रश्न निर्माण होतात. मग या सर्वात फरक करण्यासाठी ‘ज्ञान’ या संकल्पनेची चिकित्सा करावी लागते. ते काम तत्त्वज्ञान करते.

ज्ञान म्हणजे काय? त्याचे स्वरूप कसे असते ? ज्ञानाचा उगम कसा होतो? त्याचा निकष कोणता ? ज्ञान आणि भास यात फरक काय आहे ? ज्ञानाची प्रक्रिया कशी आकार घेते ? आपल्याला जे काही ज्ञान होते ते कोणत्या साधनांनी होते, आपल्याला मिळणारे ज्ञान कोणत्या परिस्थितीत खऱ्या अर्थाने ज्ञान मानता येईल ? ज्ञानाचे प्रकार कोणते ? ज्ञानाची सत्यता कशावर अवलंबून असते? या तत्त्वज्ञानातील महत्वाच्या समस्यांचा अभ्यास करणारी तत्त्वज्ञानाची शाखा म्हणजे ज्ञानमीमांसा होय. थोडक्यात ज्ञानमीमांसा ही शाखा मुख्यतः ज्ञानाचे स्वरूप, प्रकार, ज्ञानाचा मार्ग, ज्ञानाच्या मर्यादा आणि निकष यांचा म्हणजेच पुढील समस्यांचा अभ्यास करते :

1. ज्ञान म्हणजे काय? - ज्ञान ही संकल्पना
2. ज्ञान कसे मिळते? - ज्ञानाची साधने
3. ज्ञान कसे होते? ज्ञानाची प्रक्रिया
4. ज्ञानाचा निकष ज्ञानाची वस्तुनिष्ठता
5. “आपल्याला ज्ञान झाले आहे”, याचेच ज्ञान कसे होते ? - ज्ञानाचे ज्ञान

तीन घटक :

ज्ञानप्रक्रियेत ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेयवस्तू असे तीन घटक असतात.

1. ज्ञेयवस्तू म्हणजे ज्याचे ज्ञान होते ती वस्तू - (Object of Knowledge).
2. ज्ञाता म्हणजे ज्यास ज्ञान होते ती व्यक्ती - (Knower)
3. ज्ञान म्हणजे ज्ञाता व ज्ञेयवस्तू यांच्यातील आंतरसंबंध (Knowledge).

‘ज्ञान होते’, म्हणजे या तिन्हीत नेमकी कोणती घटना घडते, हे स्पष्ट होणे आवश्यक असते. या सर्व प्रक्रियेच्या स्वरूपाची, ती प्रक्रिया पूर्ण होण्याच्या अटी, त्यातील अडथळे आणि ते दूर करण्याचे मार्ग व सत्यज्ञानाकडे जाण्याचा मार्ग इत्यादी समस्यांची चर्चा करते ती ज्ञानमीमांसा. थोडक्यात ज्ञान - अज्ञान, सत्य असत्य ज्ञान व भास आणि भ्रम तसेच संपूर्ण

ज्ञानप्रक्रिया, या सर्व संकल्पना स्पष्ट करण्याचे काम ज्ञानमीमांसा करते. म्हणून थोडक्यात "ज्ञान" या संकल्पनेचे स्वरूप, ज्ञानाचे प्रकार, ज्ञानाचा उगम, ज्ञानाची शक्यता, ज्ञानाचे प्रामाण्य आणि ज्ञानाची मर्यादा यांचा अभ्यास करणारी तत्त्वज्ञानाची शाखा म्हणजे ज्ञानमीमांसा होय. "

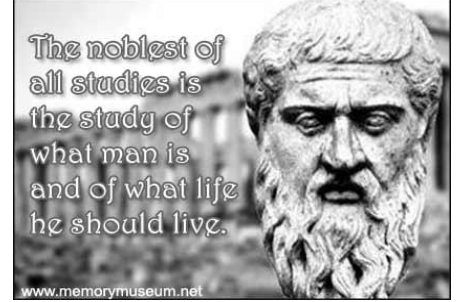
ज्ञानमीमांसेचा इतिहास

ग्रीक-पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात सर्वप्रथम प्लेटो (इ.स.पू.४२८-३४७) या ग्रीक तत्त्ववेत्त्याने 'ज्ञान (knowledge) आणि मत, विश्वास (doxa) यात फरक कसा करता येईल, याचा विचार करताना "ज्ञान म्हणजे काय?" हा प्रश्न उपस्थित केला. त्याच्या मते, ज्ञान हे नेहमीच अप्रमाद्य व अचूक असते, त्यामुळे ते बदलू शकत नाही; तर जे अस्थिर असते, कधीही बदलू शकते ते मत असते. मत जगाविषयी असते आणि ज्ञान संकल्पनांचे असते.

प्लेटो

इ.स.पू.४२८-३४७

"ज्ञान म्हणजे काय?"

प्लेटोनंतर त्याचा परमशिष्य अ‍ॅरिस्टॉटलने (इ.स.पू.३८४-३२२) ज्ञानसिद्धान्त मांडला. त्याच्या मते, ज्याचे यथार्थ कारण (The Reason) देता येते आणि ज्या संबंधी योग्य, सत्य, तर्क मांडता येतो तेच ज्ञान असते. त्यानंतर थेट १७-१८ व्या शतकात रेने देकार्त (१५९६-१६५०) या फ्रेंच तत्त्ववेत्त्याने "सत्य ज्ञान म्हणजे काय?" असा संशय व्यक्त करून 'ज्ञानातील निश्चितता' शोधण्याचा प्रारंभ केला. देकार्तपासून 'ज्ञान युग' (The Age of Reason) सुरु झाले, असे समजण्यात येते. या काळापासून पाश्चात्य-युरोपीय राष्ट्रात अनेक ज्ञान-विज्ञाने सुरु झाली. आजच्या अत्याधुनिक विज्ञान युगाचे मूळ या ज्ञानयुगात आहे. "सत्य म्हणजे काय?" हा प्रश्न मूलतः "ज्ञान म्हणजे काय?" या प्रश्नाचे रूपांतर आहे.

ज्ञानमीमांसा – व्युत्पत्ती :

इंग्लीशमधील **Epistemology** ही संज्ञा *Scottish Philosopher James Frederick Ferrier (1808-1864)* या तत्त्ववेत्त्याने १८५६ मध्ये प्रथम प्रचारात आणली. Greek भाषेत *episteme* = knowledge आणि *logos* = science or explanation, असा अर्थ होतो, म्हणून *the science of knowledge is epistemology* अशी व्याख्या होते. विज्ञान सिद्धान्त रचते म्हणून **Epistemology** = theory of knowledge.

Greek भाषेतील *episteme* हा शब्द *epistasthai* पासून बनतो. *Epistasthai* म्हणजे "know how to do, understand" यात *epistasthai* चा शब्दशः अर्थ - "over stand," म्हणजे वर उभे राहाणे. यातील *epi* म्हणजे "over, near" , आणि *histasthai* म्हणजे "to stand." म्हणून "The scientific (as opposed to philosophical) study of the roots and paths of knowledge is *epistemics*" असे म्हंटले गेले. म्हणून **Epistemology** म्हणजे **ज्ञानाच्या मूळाचा शोध घेणे.**

हा व्युत्पत्तीशास्त्रीय अर्थ वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्पष्ट करतो. म्हणून ज्ञानाच्या मार्गाला **Epistemology** असे म्हणतात. हा अर्थ अंदाजे 1969 मध्ये निश्चित करण्यात आला. (संदर्भ: [http://dictionary.reference.com/browse/epistemology.](http://dictionary.reference.com/browse/epistemology))

१) ज्ञानाचे स्वरूप आणि संकल्पना

प्रस्तावना:

माहिती व ज्ञान (Information and knowledge)

साधारणतः माहिती व ज्ञान (Information and knowledge) यात फरक केला जात नाही पण तत्त्वचिंतक मात्र तो फरक करतो. विशेषतः आजच्या *तंत्रज्ञान माहितीयुगात (Age of Information & Technology)* माहितीलाच ज्ञान समजले जाते. पण ते चूक आहे. कारण तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टिने पाहता ज्ञान म्हणजे समर्थनीय सत्य विश्वास. आणि माहिती म्हणजे *केवळ माहिती* की जी दिली जाते पण जिचे समर्थन केले जातेच, असे नाही. त्यामुळे अशी माहिती असत्य ज्ञान देवू शकते.

किती वाजले याचे उत्तर घड्याळ बघून देता येते पण किती कसे वाजतात?, याचे खरे उत्तर खगोलशास्त्रज्ञच देऊ शकतो. किती वाजले ? याचे उत्तर देणे, म्हणजे पृथ्वीचे सूर्याभोवती फिरण्याचे अवकाशातील स्थान स्पष्ट करणे. या अर्थाने आधीचे स्थान अथवा नंतरचे स्थान सांगणे याचाच अर्थ भूतकाळ व भविष्यकाल सांगणे होय. पण तत्त्वज्ञ या पलिकडे जावून 'काल म्हणजे काय ? असा प्रश्न विचारतो आणि 'काल' ही संकल्पनाच स्पष्ट करतो. आपल्या शरीराची उंची, वजन, रंग. इ. आपणास 'माहिती' असते. डॉक्टरला मात्र 'ज्ञान' असते. अज्ञात चवीसाठी मीठ टाकावे, ही माहिती असते पण 'किती' टाकावे हे ज्ञान असते. अशा रितीने ज्ञान व माहिती यात फरक करावा लागतो. ज्ञानात माहितीचे विश्लेषण, स्पष्टीकरण, वर्गीकरण करणे, समर्थन करणे अभिप्रेत असते. ते माहितीत केले जात नाही. माहितीलाच ज्ञान मानले जावून विश्वास ठेवला जातो, त्यातूनच अंधश्रद्धा निर्माण होते. ज्ञान त्या नाहीसे करते.

ज्ञानाचे स्वरूप :-

ज्ञान म्हणजे समर्थनीय सत्य विश्वास (Knowledge as justified true belief)

समर्थन, सत्यता आणि विश्वासाहता यातील फरक :

ज्ञानमीमांसा मुख्यतः "ज्ञान ही संकल्पना आणि तिचे समर्थन" यावर भर देते, हे म्हणणे समजावून घेण्यासाठी ज्ञानाच्या स्वरूपाचे विश्लेषण करणे आणि या ज्ञानाचा (1)सत्य (2)विश्वास आणि (3)समर्थन या, तीन संकल्पनांचा 'ज्ञान' या संकल्पनेशी नेमका कोणता संबंध आहे, ते स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. हा संबंध समजला तरच ज्ञानाची निर्मिती कशी होते, ते आपल्या जीवनात कसे उपयोगी पडते, त्याचे आकलन होईल. त्यासाठी या तीन संकल्पनांचे स्वरूप पाहू आणि त्यानंतर त्याविषयी तत्त्ववेत्त्यांनी मांडलेले विचार पाहू.

बहुधा असे घडते की बोलणारी व्यक्ति तिला उपयोगी असणाऱ्या गोष्टीवर 'विश्वास' ठेवते. पण ज्ञानमीमांसेत अशा प्रकारचा विश्वास कामाचा नाही. ज्ञानमीमांसेच्या मते 'एखाद्या गोष्टीवर विश्वास' ठेवणे याचा अर्थ असा की जे सांगितले गेले आहे ते 'सत्य' असले पाहिजे. उदाहरणार्थ, समजा एखादी व्यक्ति असे म्हणाली की "आकाश निळे आहे." तर या बोलण्यावर विश्वास का ठेवावा ? कारण या वाक्यात जे सांगितलेले आहे, तशी वस्तुस्थिती आहे, त्या वस्तुस्थितीविषयी केलेले हे विधान सत्य आहे. आकाशाविषयी केले गेलेले ते विधान तत्त्वज्ञानाच्या भाषेत **सत्य विधान** आहे.

याचा अर्थ असा की " 'आकाश निळे आहे', हे विधान सत्य आहे " असे ते संपूर्ण म्हणणे असते. बोलणारी व्यक्ति तेच म्हणणे विधानामधून स्पष्ट करीत असते. "आकाश निळे आहे", हे मी जाणतो पण विश्वास ठेवत नाही " असे विधान ती करू शकत नाही. कारण तसे म्हणणे चुकीचे, आत्मव्याघाती ठरेल. तसे विधान केल्यास ते विधान असत्य ठरते, त्यामुळे त्या विधानावर विश्वास ठेवता येत नाही. ते स्वीकारता येत नाही.

त्याउलट विश्वसनीय विधानातील सत्यता नाकारता येत नाही. जसे की " 'मला ज्योतिष्याविषयी माहिती आहे, पण मी त्यावर विश्वास ठेवत नाही', हे विधान सत्य आहे " असे म्हणता येते. ते स्वीकारता येते. किंवा असेही असू शकते की एखाद्याचा भविष्यशास्त्रावर विश्वास असतो पण त्याला त्याचे काहीच ज्ञान नसते ! याचा अर्थ असा की विश्वास ही व्यक्तिच्या वर्तनाचा अगदी **खासगी आधार** असतो. त्या संबंधित व्यक्तिशिवाय इतरजन तो विश्वास स्वीकारतीलच असे नाही. पण **सत्यता** मात्र सर्वांना मान्य असते. आणि तसे सत्य विधान स्वीकारले जाईल, अशी **सार्वत्रिक बाब** असते.

सत्य विषयक आणखी थोडी माहिती आवश्यक आहे. सत्य असणे म्हणजे सत्यता असणे. सत्यता हा विधानाचा गुण असतो, वस्तुस्थितीचा नाही. एखादी वस्तुस्थिती सत्य आहे, याचा अर्थ त्या वस्तुस्थितीविषयी केलेले विधान सत्य असणे. म्हणजे **विधानात सांगितलेली, व्यक्त केलेली वस्तुस्थिती वास्तवात असणे, म्हणजे सत्यता असणे**. त्यामुळेच सत्यता हा विधानाचा निकष बनतो. असे सत्य विधान जी वस्तुस्थिती सांगते तशी ती असेल तरच ते विधान सत्य असते. आणि विधान सत्य असेल तरच ते ज्ञान असते, अन्यथा ते अज्ञान असते. सूर्य पूर्वेला उगवतो, हे विधान सत्य आहे. कारण तशी वस्तुस्थिती आहे.

थोडक्यात सत्य विधान म्हणजे ज्ञान होय.

सत्याच्या आधारे विधानाची ज्ञानात्मकता सिद्ध करणे म्हणजे ज्ञानाचे समर्थन करणे होय. म्हणूनच एखादे विधान उपयोगी पडते, यश मिळवून देते म्हणून ते विधान सत्य असते, असे नाही. "वस्तू (उदा. मोबाईल) तपासून घेणे, नंतर तक्रार चालणार नाही " असे विक्रेता म्हणतो तेंव्हा तो विश्वास ठेवता येईल असे सत्य विधान करीत नसतो तर संशयास्पद विधान

करीत असतो.ते विधान कदाचित त्याला उपयोगी पडेल पण सार्वत्रिक सत्य म्हणून इतर माणसे (ग्राहकवर्ग) ते विधान स्वीकारु शकत नाही (म्हणजे असा व्यवसाय अविश्वासू ठरेल, तो बंद करावा लागेल.)

ज्ञान म्हणजे समर्थनीय सत्य विश्वास असतो, असे म्हणण्याचाच अर्थ ज्ञानाचे मार्ग आणि त्या मार्गाचे समर्थन करता येणे होय. पारंपरिक दृष्ट्या ज्ञानाचे चार मार्ग आहेत :

- (1) पंच ज्ञानेंद्रिये
- (2) स्मृति (स्मरणशक्ति)
- (3) आत्मपरीक्षण आणि
- (4) बुद्धि.

हे मार्ग स्वीकारता त्यातून दोन वाद तत्त्वचिंतनाच्या परंपरेत निर्माण झाले.

अ) पहिला मार्ग : **अनुभववाद (Empiricism)** - पंच ज्ञानेंद्रियाचा मार्ग म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभव घेणे असते.

ब) दुसरा मार्ग: **बुद्धिवाद (Rationalism)** - बुद्धिचा मार्ग म्हणजे विचार करणे, त्यातून ज्ञानप्राप्ती होते .

अनुभववादातून भौतिकतावाद, जडवाद आणि विज्ञान यांचा जन्म होतो तर बुद्धिवादातून चिद्वाद, चेतनावाद, आत्मावाद किंवा आध्यात्म यांचा जन्म होतो.

अ) भारतीय ज्ञानाचे मार्ग : प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द.

(1) प्रत्यक्ष

प्रस्तावना

प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द हे तीन ज्ञानाचे मार्ग भारतीय तत्त्वज्ञानातील 'न्याय दर्शन' या तात्त्विक विचार मांडणाऱ्या दर्शनाने स्पष्ट केले. हे मार्ग इतके महत्वाचे व मुलभूत मानले गेले की नंतरच्या सर्व दर्शनांनी ते स्वीकारले.

मेधातिथी गौतम ऋषि (इ.स.पू.550) हे न्याय दर्शनाचे प्रणेते होते. 'न्यायसूत्रे' हा न्यायदर्शनाचा मूळ ग्रंथ आहे. न्याय शब्दाचा अर्थ 'उभय पक्षांना मान्य असणारा निर्णय. 'नीयते अनेन इति न्यायः' अशी न्यायाची व्याख्या आहे. त्याचा अर्थ "जो आपल्याला निष्कर्षाकडे नेतो तो न्याय ". हा न्याय कसा मिळवावा किंवा कसा मिळतो, याचेच मार्गदर्शन न्याय दर्शन करते. न्याय दर्शनात ज्ञानाची मीमांसा महत्वाची आहे. न्यायदर्शन ज्ञानाचे दोन प्रमुख प्रकार करते.

- (१) यथार्थ : यथार्थ ज्ञान म्हणजे 'प्रमा'
- (२) अयथार्थ: अयथार्थ ज्ञान म्हणजे 'अप्रमा'.

'प्रमा'- ज्ञान अनुभव आणि स्मृति या मार्गांनी होते. अनुभव म्हणजे ज्ञानेंद्रियांचा विषयाशी प्रत्यक्ष संबंध येणे. स्मृति म्हणजे स्मरण. प्राप्त अनुभवावर सत्य, भास, भ्रम इत्यादी संस्कार करणे.

1. प्रमाणाची व्याख्या आणि वर्गीकरण

प्रमाणाची व्याख्या :

न्याय दर्शनाच्या मते, आपणास मिळणारे ज्ञान - 'प्रमा' नेहमी यथार्थच, सत्यच असते. 'प्रमा' मिळविण्याचे साधन म्हणजे 'प्रमाण' होय.

प्रमाणाचे वर्गीकरण : चार प्रमाणे

- (1) प्रत्यक्ष
- (2) अनुमान
- (3) उपमान
- (4) शब्द .

प्रत्यक्ष प्रमाणाचे स्वरूप :

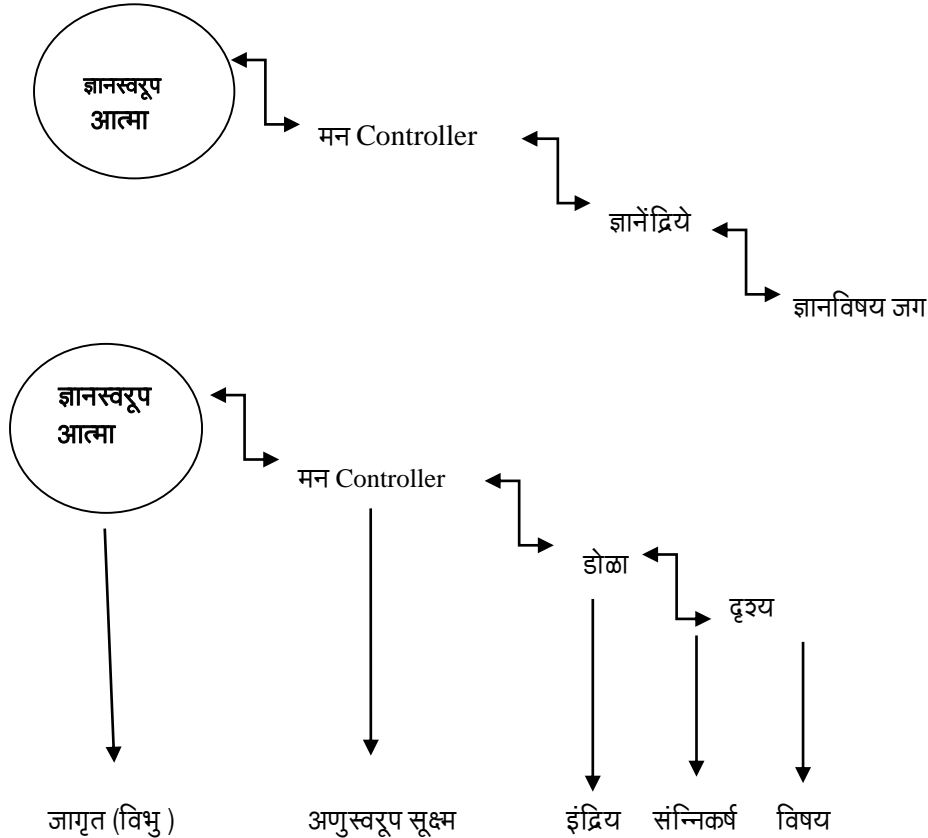
प्रत्यक्ष म्हणजे ज्ञानेंद्रियांनी मिळणारा प्रत्यक्ष अनुभव. त्यास 'प्रत्यक्ष' म्हणण्याची प्रथा आहे. प्रत्यक्षाची वैशिष्ट्ये अशी :

- 1) **साक्षात्ता** : प्रत्यक्षज्ञान नेहमीच साक्षात असते, ते कधीही कशाच्याही मदतीने, कोणत्याही माध्यमाद्वारे होत नसते.
- 2) **'इंद्रियार्थ सन्निकर्ष'** : इंद्रियांचा ज्ञानविषयाशी थेट संबंध येतो. या संबधाला न्यायदर्शनकार **'इंद्रियार्थ सन्निकर्ष'** असे म्हणतात. इंद्रिय + अर्थ + संनिकर्ष = इंद्रियार्थ संनिकर्ष. संनिकर्ष म्हणजे एकमेकांस भिडणे. वस्तूचे ज्ञान होते म्हणजे इंद्रिय वस्तूशी भिडलेले असते. त्याचवेळी त्याचा अर्थ कळतो. हाच **'इंद्रियार्थ सन्निकर्ष'** चा अर्थ होय.

- 3) **ज्ञानेंद्रिये:** आपली ज्ञानेंद्रिये एकूण पाच आणि 'मन' हे सहावे इंद्रिय न्यायदर्शनकार मान्य करतात. बाह्य अनुभव नाक, कान, डोळे इत्यादी ज्ञानेंद्रियांनी येतो तर आंतरिक अनुभव मन (मनस्) या इंद्रियाने येतो.
- 4) **ज्ञानविशिष्टता :** प्रत्यक्ष होणारे ज्ञान नेहमी विशेषच ज्ञान असते. कारण ते विशिष्ट इंद्रियाकडूनच लाभणारे विशिष्ट विषयाचे ज्ञान असते.
- 5) **आत्म्याचा विशेष गुण :** ज्ञान हा आत्म्याचा विशेष गुण आहे. ज्ञान इंद्रियामार्फत होत असले तरी आत्म्याला होत असते. म्हणून ज्ञान हा आत्म्याचा विशेष गुण आहे. आत्मा एकच नसून जगात जितक्या व्यक्ती असतात तितके आत्मे अनंत आहेत.
- 6) **मन:** न्यायदर्शन मन हे इंद्रिय स्वीकारते. मन सूक्ष्म अणुस्वरूप असते. प्रत्येक व्यक्तीला मनाच्या अवस्थेनुसार वेगवेगळे ज्ञान होत असते. जितक्या व्यक्ती असतात तितकी मनेसुद्धा अनंत असतात.
- 7) **इंद्रियांची अतिंद्रियता:** इंद्रियामार्फत ज्ञान होते पण स्वतः इंद्रियांचे ज्ञान मात्र अतीत असतात. ती अतींद्रिय असतात. ज्यास डोळा म्हणतात ते चक्षुरिंद्रिय नव्हे तर त्या बुबुळाच्या टोकावर चक्षुरिंद्रिय राहाते. तसेच कान म्हणजे कर्णेन्द्रिय नव्हे तर कर्णविवरातील अवकाश म्हणजे कर्णेन्द्रिय होय. इंद्रियांची अतिंद्रियता हा महत्त्वाचा शोध होय.

प्रत्यक्ष ज्ञानाची प्रक्रिया :-

विभु आत्म्याचा मनाशी संयोग होतो. ज्ञान होते तेव्हा आत्मा मनाशी जोडला जातो. मन कोणत्यातरी एका इंद्रियाशी जोडले जाते आणि इंद्रियाचा संबध वस्तुशी येतो व त्या वस्तुतून प्रकट होणाऱ्या अर्थाशी इंद्रिय जोडले जाते. ही साखळी व्यवस्थित असते तेव्हाच प्रत्यक्ष ज्ञान घडते.

यातील प्रत्येक दुवा आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ आत्माच नसेल तर ज्ञान होणार नाही. कारण ज्ञान हा आत्म्याचा गुण आहे. ज्ञान होते ते आत्म्याला. त्यामुळे आत्मा मानावाच लागतो. दुसरा दुवा मन. ते मानले नाही तर आत्मा हा सर्वव्यापी असल्याने त्याला सतत ज्ञान होत राहिल. मग कोणत्या ज्ञानाची भर पडली आहे किंवा नाही, याविषयी एकच गोंधळ होतो. तो टाळण्यासाठी मनाची मध्यस्थी आवश्यक असते. मन अतिसूक्ष्म, अणुस्वरूपी असल्याने ते कधी या इंद्रियांशी तर कधी दुसऱ्या इंद्रियाशी संयुक्त होत असते. या प्रक्रियेत मन ज्या इंद्रियांशी जोडले जाते त्याच इंद्रियाच्या विषयाचे ज्ञान त्याला होते.

त्याचवेळी आपोआपच इतर विषयाचे ज्ञान टाळले जाते. म्हणून इंद्रिये मानावीच लागतात. इंद्रिये मानली नाही तर ज्ञान कसे होणार ? इंद्रिय भौतिक असते.

प्रत्येक ज्ञान वेगळे असते. जेवढी इंद्रिये तेवढी ज्ञाने. इंद्रिये मानावीच लागतात. प्रत्येक व्यक्तिला आत्मा, मन व इंद्रिये असतात. व्यक्ति अनंत असतात. म्हणून मनेही अनंत असतात. अनंत प्रकारे मनाकडे ज्ञानाचा प्रवाह चालू असतो. त्यामुळे ज्ञान रचनेत गोंधळ होवू नये, यासाठी मन व इंद्रिये यांचा संबंध केवळ एकाच इंद्रियापुरता मर्यादित असतो.

प्रत्यक्षाचे प्रकार

अशाप्रकारे प्रत्यक्ष ज्ञानाची प्रक्रिया पूर्ण होते. प्रत्येक दुवा आवश्यक असतो. प्रत्येक व्यक्तीला मनाच्या अवस्थेनुसार वेगवेगळे ज्ञान होत असते. या प्रत्यक्ष ज्ञानाचे दोन प्रकार आहेत.

1) निर्विकल्प / निष्प्रकारक प्रत्यक्ष :-

प्रत्यक्ष ज्ञान होण्याच्या अती पहिल्या क्षणी आपणास त्या वस्तुची जी जाणीव होते ती त्या वस्तुचे नाव, रूप, रंग, चव इ. काहीही सांगणारी नसते. वस्तुचे अस्तित्व कळते पण अर्थ कळत नाही, तिला निर्विकल्प प्रत्यक्ष म्हणतात. या ज्ञानात कसलाही भेद, प्रकार यांचे भान होत राहते. बस ! फक्त " काहीतरी आहे " एवढेच कळते. हे प्रकार नसलेले एकजिनसी अभेद ज्ञान असते. अशा ज्ञानास विकल्पशून्य विकल्परहित असे **निर्विकल्प प्रत्यक्ष** म्हटले आहे. हे ज्ञान असत्य असू शकत नाही, तो भ्रमही नसतो.

2) सविकल्प / सहप्रकारक प्रत्यक्ष :-

त्यानंतर मात्र लगेच ज्ञेय वस्तुचे रूप, रंग इ. कळते. ती वस्तु अमुक आकाराची, प्रकारची रंगाची आहे. असे ज्ञान होते. म्हणजेच त्यात अनेक विकल्प येतात. अशा ज्ञानास **सविकल्प** किंवा सहप्रकारक ज्ञान म्हणतात. वस्तुचा अर्थ व प्रकार कळतो.

अनुमान प्रमाणाचे स्वरूप:-

प्रत्यक्षानंतरचे ज्ञानसाधन म्हणजे अनुमान होय, अनुमान म्हणजे अचूक, योग्य अंदाज. कशाच्यातरी मागून पुढे जात राहणे म्हणजे अनुमान होय. प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या आधारे अप्रत्यक्षाविषयी मिळविलेले ज्ञान म्हणजे अनुमान असे साधारणपणे म्हणता येईल. बस, रेल्वे अशाठिकाणी बसण्याच्या जागेवर रुमाल, पिशवी अशी वस्तु दिसली तर ती जागा आपल्या आधी कोणीतरी ताब्यात घेतलेली आहे, असे त्या व्यक्तीविषयीचे ज्ञान होते. अशा ज्ञानास '**अनुमिती**' असे म्हणतात. ही अनुमिती ज्या साधनाच्या आधारे केली जाते त्या साधनास 'करण' म्हणतात. म्हणून **अनुमितीचे करण म्हणजे अनुमान** होय.

अनुमानाची रचना पुढील प्रमाणे होते.

- 1) व्याख्या :
- 2) पाच पदार्थ
- 3) अनुमानाचे प्रकार
- 4) तर्क दोष / हेत्वाभास

1) व्याख्या :- चिन्ह / लिंग

प्रत्यक्षाच्या आधारे अप्रत्यक्षाचे ज्ञान म्हणजे अनुमिती. या अनुमितीचे कारण म्हणजे खूण किंवा चिन्ह. अनुमान करताना आपणासमोर कोणतीतरी खूण किंवा चिन्ह उदा. बसमधील सीटवर टाकलेला रुमाल, पिशवी, किंवा समोरच्या डोंगरावर दिसणारा धूर अशा खूणेला, चिन्हाला '**लिंग**' असे म्हणतात. त्या लिंगाच्या आधारे ज्याचा अनुमिती होते, त्यास '**लिंगी**' असे म्हणतात. धूर या लिंगाचे अग्नी हा लिंगी आहे. अगदी त्याप्रमाणे बसमधील सिटवरील पिशवी या लिंगाचे तिची मालक व्यक्ती ही लिंगी आहे. अशारितीने लिंगावरून लिंगीचे ज्ञान मिळविणे अनुमान होय. या अनुमानाचे विशिष्ट रितीचे तंत्र, मंत्र व यंत्र असून पाच अवयवांनी ते रचले गेले आहे. ते अवयव किंवा पदार्थ पुढीलप्रमाणे :

2) अनुमानातील पाच पदार्थ :-

अनुमान प्रक्रियेत पाच पदार्थ आहेत. पदार्थ म्हणजे पदाचा अर्थ. अशी पाच पदे आहेत. ही पाच पदे अनुमानाचे यंत्र रचतात. उदाहरणार्थ 'धूर तेथे अग्नी' या अनुमानातील पाच पदार्थ:

- 1) हेतू :- चिन्ह, खूण, लिंग (धूर)
- 2) साध्य :- हेतूच्या आधारे सिद्ध होणारे (अग्नी)
- 3) पक्ष :- ज्याठिकाणी साध्य, सिद्ध करावयाचे ते ठिकाण (डोंगर)

- 4) सपक्ष :- ज्याठिकाणी साध्य आहे, असे निश्चितपणे माहित असते, ते निश्चित ठिकाण (स्वयंपाकघर).
- 5) विपक्ष :- ज्याठिकाणी साध्य निश्चितपणे नाही, असे म्हणता येत ते ठिकाण (तलाव, समुद्र).

धूर तेथे अग्नी यात धूर हा 'हेतू', अग्नी हे 'साध्य' आहे, आणि धूर समोरच्या डोंगरावर दिसतो. म्हणून तो डोंगर हा 'पक्ष' आहे. आता समोरच्या डोंगरावर धूर दिसतो म्हणून अग्नीसुद्धा तेथेच असला पाहिजे. असे सिद्ध करावे लागते. ते होण्यासाठी निश्चित माहिती द्यावी लागते की, जेथे अग्नी असतोच तो सपक्ष म्हणजे स्वयंपाकघर, शेकोटी इ. तसेच जेथे अग्नी नाही, तो विपक्ष असेही निश्चितपणे सांगता येते, ठिकाण म्हणजे तलाव, नदी, जलाशय किंवा समुद्र.

हे पाच पदार्थ अनुमानाचे तंत्र आणि यंत्र तयार करतात. नैयायिकांच्या मते, हेतूने (धूर) नेहमी पक्षावर (डोंगर) व सपक्षावर (स्वयंपाकघर) रहावे. तरच धूर तेथे अग्नी हे अनुमान सिद्ध होते. हेतूने कधीही विपक्षावर राहू नये. तो चुकीचा आहे. हेतू पक्षावर व सपक्षावर राहत असेल तर आणि तरच अशा हेतूला **सद्हेतू** असे म्हणतात. आणि हेतू जर विपक्षावर राहत असेल किंवा मुळ हेतू नसतांना हेतुसारख्या दिसणारा दुसराच काहीतरी असेल तर त्यास **हेत्वाभास** किंवा **दुष्टहेतू** असे म्हटले आहे.

थोडक्यात निर्दोष हेतू म्हणजे **सद्हेतू** तर दोषयुक्त हेतू म्हणजे **हेत्वाभास** होय.

अनुमानाचे प्रकार :-

अनुमानाने होणारे ज्ञान हे इतरांना सांगण्याची इच्छा निर्माण होते. एकदा ज्ञान झाले की ते इतरांनासाठीही उपलब्ध असले पाहिजे. समाजासाठीही ते उपयोगी पडले पाहिजे, हे ज्ञान स्वतःला व इतरांना फलप्राप्ती देणारे असले पाहिजे. अशी न्यायदर्शनाची भूमिका आहे.

अ) स्वार्थानुमान :-

एखाद्या व्यक्तीस स्वतःपुरते होणारे अनुमान म्हणजेच स्वार्थानुमान. ही एक विशिष्ट प्रकारची केवळ स्वतःपुरती असलेली प्रक्रिया आहे. जसे शेकोटी उसाचे गुन्हाळ, स्वयंपाकघर इ. ठिकाणी धूर आणि अग्नी यांचे साहचर्य एखादा माणूस पाहतो आणि जेथे जेथे धूर असतो तेथे तेथे अग्नी असतो (यत्र यत्र धूमः तत्र वत्र वन्हीः) असे ज्ञान त्या माणसाला होते. ते त्याच्या स्मरणाने राहते. पुढे कधीतरी अन्यत्र धूर पाहून त्याला या गोष्टीची आठवण होते. तो माणूस अनुमान करतो. पण हे ज्ञान त्याच्या स्वतःपुरते असते. म्हणून त्यास 'स्व + अर्थ + अनुमान = स्वार्थानुमान' असे म्हणतात.

थोडक्यात व्यक्तीला होणारे स्मरण आणि त्यायोगे होणारे अनुमान म्हणजे स्वार्थानुमान होय.

ब) पदार्थानुमान :- (पंचावयवी वाक्य)

'पर + अर्थ + अनुमान = परार्थानुमान. एकदा स्वार्थानुमान झाले की ते इतरांनाही त्या व्यक्तीचे ज्ञान करून देण्याची इच्छा साहजिकच व्यक्तीला होते. त्यासाठी अर्थातच भाषा वापरावी लागते. भाषेत वाक्ये, विधाने इ. घटक असतात. दैनंदिन बोलण्यात आपण भाषेची कशीही ओढताण करतो. एखादा शब्दही बोलण्यास पुरतो. क्वचित अलंकारीकही भाषा वापरली जाते. पण नैयायिक अशी भाषा करीत नाहीत. त्यांच्यामते, ज्ञान ही मोठ्या कष्टाने मिळविलेली गोष्ट असते. त्यामुळे भाषेची उधळण न करता मोजक्या शब्दात व वाक्यातच आपणांस झालेले ज्ञान इतरांना देण्यावर भर दिला जावा. त्यासाठी ते वाक्याची एका विशिष्ट प्रकारे मांडणी करतात. अशी पाच वाक्ये आहेत. ती वरवर पाहता वेगवेगळी पाच वाक्ये दिसत असली तरी अनुमान म्हणून ही सर्व वाक्ये मिळून एकच बनते. म्हणून त्यास '**पंचावयवी वाक्य**' म्हणतात. हे वाक्य इतरांना अनुमान करून देण्यास उपयुक्त ठरते. म्हणून त्यास **परार्थानुमान** असे नाव आहे, ही वाक्ये / अवयव पुढील प्रमाणे

- 1) प्रतिज्ञा :- प्रतिज्ञा म्हणजे साध्याचे सिद्धीपूर्वक कथन करणे, उदा - त्या पर्वतावर अग्नी आहे.
- 2) हेतू :- ज्या लिंगाच्या आधारावर साध्य सिध्य केले जाते, ते लिंग किंवा चिन्ह उदा-धूर
- 3) उदाहरण वाक्य :- हेतू आणि सिद्धी यांचा संबंध साधणारे एखादे उदाहरणाचे वाक्य. जसे स्वयंपाक घरातील धूर आणि अग्नी.
- 4) उपनय :- उपनय म्हणजे जवळ आणणे. (नय म्हणजे बाजू, दृष्टिकोन व उप म्हणजे जवळ). म्हणजे या पर्वताच्या ठिकाणी अग्नीयुक्तच धूर आहे, असे दाखविणे.
- 5) निगमन :- निगमन म्हणजे खाली येणे. जेथे जेथे धूर असतो तेथे तेथे अग्नी असतो या व्यापक स्वरूपाच्या सामान्य सिद्धंतापासून आपण या पर्वतावरील धूर पाहून येथे अग्नी असणार असा निष्कर्ष काढतो. यास निगमन म्हणतात. मोठ्याकडून छोट्याकडे येणे म्हणजे निगमन होय.

प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय, निगमन असे पाच अवयव असलेले हे सगळे मिळून एकच वाक्य आहे. म्हणून त्यास **पंचावयवी वाक्य** असे म्हणतात. न्यायदर्शनाच्या मते, आपण जर कोणताही युक्तीवाद किंवा आपले म्हणणे या अनुमानयंत्रात बसविले, आपल्या म्हणण्याचे अवयव निश्चित केले तर आपणांस हवा असलेला योग्य निष्कर्ष मिळू शकतो. प्रतिपक्षालाही या अनुमान प्रक्रियेतील वस्तुनिष्ठा मान्य असल्याने तो सुध्दा येणारा निष्कर्ष मान्य करतो, ही अनुमान प्रक्रिया आपणांस योग्य निष्कर्षाकडे नेते म्हणून अशा अनुमानास / पंचावयवी वाक्यास **न्याय** असे म्हणतात. संस्कृत मधील 'नी' या धातुचा अर्थ नेणे असा असून 'नी' पासून न्याय हा शब्द बनतो. या न्यायावरच, तर्कावरच हे दर्शन भर देत असल्यामुळे या दर्शनास **न्यायदर्शन** किंवा **न्यायशास्त्र** असे म्हणतात.

(3) शब्द

शब्द म्हणजे आप्त व्यक्तिने दिलेली माहिती. शब्द म्हणजे केवळ एखादा शब्द असे नव्हे. शब्दावर विश्वास ठेवणे अथवा न ठेवणे, याचा अर्थ संबंधित व्यक्तिने दिलेल्या माहितीवर विश्वास ठेवणे अथवा न ठेवणे. विश्वासाह माहिती केवळ 'आप्तच' देवू शकतो. **"आप्तवाक्यं शब्दम् । आप्तस्तु यथार्थवक्ता "** ही 'शब्द' या संकल्पनेची व्याख्या न्याय दर्शनाने केली आहे.

येथे 'आप्त' म्हणजे नातेवाईक नव्हे, तर सत्यवचन करणारी, खरे बोलणारी जगातील कोणतीही व्यक्ति. मग ती कोणत्याही जातीधर्माचीवर्णाची देशाची असो. ती खरे बोलत असेल तर आपली आप्त असते. (आणि नातेवाईक खोटे बोलत असतील तर ते नातेवाईक असतील पण आप्त असणार नाहीत.) 'यथार्थ वक्ता' याचा अर्थ सत्य बोलणारी व्यक्ति. सत्य बोलणे हा आप्त असण्याचा निकष होय. आप्ताने उच्चारलेले शब्द याचा अर्थ आप्ताने केलेले विधान. म्हणून 'आप्तवाक्य शब्दम्' अशी व्याख्या न्यायदर्शन करते.

ब) इंद्रियानुभव, बुद्धी / प्रज्ञा.

इंद्रियसंवेदना किंवा इंद्रियानुभव (Sense Experience) आणि बुद्धी (Reason) ही माणसाची दोन प्रमुख ज्ञानाची साधने किंवा मार्ग मानले जातात. इंद्रियानुभव हाच ज्ञानाचा एकमेव मार्ग आहे, असा सिद्धान्त मांडणारी विचारसरणी म्हणजे 'अनुभववाद' होय. बुद्धी हाच ज्ञानाचा एकमेव मार्ग आहे, असा सिद्धान्त मांडणारी विचारसरणी म्हणजे बुद्धिवाद होय. जे तत्त्ववेत्ते अनुभववाद स्वीकारतात ते अनुभववादी (Empiricist) मानले जातात. जे तत्त्ववेत्ते बुद्धिवाद स्वीकारतात ते बुद्धिवादी (Rationalist) मानले जातात.

इंद्रियानुभव:

ज्ञान केवळ इंद्रियांनी होते, अनुभव हाच ज्ञानाचा एकमेव मार्ग आहे, असे सांगणारा सिद्धान्त म्हणजे अनुभववाद होय. डोळा, कान, नाक, त्वचा आणि जीभ या माणसाच्या पाच ज्ञानेन्द्रियांनी, आपणास अनुक्रमे रूप, शब्द, वास, स्पर्श आणि रसना यांचे ज्ञान होते, त्या ज्ञानास 'अनुभव' (Experience) म्हणतात. हा अनुभव इंद्रियांनी (Senses or sense-organs) मिळतो, त्यामुळे त्यास 'इंद्रियानुभव' (Sense Experience) म्हणतात. इंद्रियानुभवाचा विषय म्हणजे जग (World). ज्या जगात आपण राहातो ते आपले वास्तव (Reality) आहे. या वास्तवाचा अनुभव म्हणजे इंद्रियानुभव होय.

लॉकचे मत : अनुभववाद.

ब्रिटिश तत्त्ववेत्ता जॉन लॉक (१६३२- १७०४) ने सर्वप्रथम "इंद्रियानुभव हेच खरे ज्ञानसाधन असते", हा सिद्धान्त सुव्यवस्थितरित्या आधुनिक काळात मांडला. लॉकच्या मतानुसार आपला सारे ज्ञान केवळ अनुभवापासूनच सुट्टु होते. मानवी मन हे कोऱ्या पाटी (**blank tablet - tabula rasa**) सारखे असून अनुभवाने माणूस त्यावर लेखन करतो. जग व जगातील प्रत्येक घटकाचे, घटनेचे ज्ञान केवळ अनुभवानेच होते. त्यामुळे आपल्या मनात 'जन्मजात कल्पना नसतात' (**No innate ideas**) सर्व कल्पना बाहेरुन मनात उमटतात.

जॉन लॉक

२९ ऑगस्ट १६३२

ते

२८ ऑक्टोबर १७०४

लॉकने 'कोरी पाटी सिद्धान्त' त्याच्या "मानवी आकलनासंबंधी निबंध" (An Essay Concerning Human Understanding - १६९०) या निबंधात आधुनिक परिभाषेत मांडला. त्याच्या मते, 'जगाविषयी आपण तेच आणि तेवढेच जाणू शकतो, जे आणि जेवढे जग आपणास सांगण्याचा प्रयत्न करित आहे; आपण ते त्याच नैसर्गिकरित्या आणि त्यापासून कोणत्याही अपेक्षा न ठेवता, जगात न गुंतता समजावून घेतले पाहिजे. आपण जगाचे आकलन होण्यात कोणतीही ढवळाढवळ केली, ते देत असलेली माहिती बदलण्याचा प्रयत्न केला तर त्याचा परिणाम फक्त विकृत आणि दिशाभूल करणाऱ्या स्वैरकल्पना निर्माण होतात.

जगाचा अनुभव ज्ञानेंद्रियांनी येतो, हे खरे आहे. पण लॉकच्या मते या अनुभवास आपण 'अनुभव' म्हणणे चुकीचे असून त्यांना 'इंद्रिय संवेदन' (sensations) किंवा 'वेदन' म्हणणे योग्य आहे. आपल्या साऱ्या कल्पना आणि संवेदना आपणास अनुभवातूनच लाभतात. त्यांनाच सामान्यतः 'कल्पना' (Idea) म्हंटले जाते. या कल्पनारुपानेच ज्ञानप्राप्ती होते. या कल्पनेत तीन गोष्टी असतात :

- 1) इंद्रिय संवेदने (Ideas/Sensations)
- 2) या संवेदनांच्या प्रतिमा (Images)
- 3) आत्मनिरीक्षण किंवा अंतर्निरीक्षण.

लॉकच्या मते जगाचे ज्ञान संवेदनाद्वारा मिळते, त्यांच्या प्रतिमा मनात तयार होतात आणि मनातील विचार, विकार इत्यादीचे ज्ञान अंतर्निरीक्षणाने होते. थोडक्यात मानवी ज्ञानाचा विषय कल्पनाच असतात. त्यांचे साक्षात ज्ञान होते. खुद्द मनाचेही ज्ञान साक्षात होते. ते अर्थातच अंतर्निरीक्षणानेच होते.

या साऱ्या कल्पना अमूर्त असतात आणि जगात वस्तू नसतात तर फक्त वस्तूच्या संवेदनाच असतात. कोणतेही ज्ञान वस्तूचे - म्हणजेच जगाचे, होत नाही तर फक्त वस्तूच्या संवेदनांचेच होते. वस्तू मूर्त असते तर संवेदना अमूर्त असतात आणि त्यापासून अमूर्त कल्पना तयार होवून त्यांचे साक्षात ज्ञान होते.

थोडक्यात वस्तू मूर्त पण कल्पना अमूर्त आहेत. त्याच ज्ञानाचा विषय आहेत. त्यांचा अनुभव येतो. मनाची कोरी पाटी याच कल्पनांनी लिहीली जाते, असा लॉकचा सिध्दान्त आहे.

लॉकची कामगिरी अधिक पद्धतशीर, विस्तृत आणि मूलगामी असल्यामुळे लॉकला "अनुभववादाचा प्रवर्तक" समजण्यात येते. विज्ञान हेच लॉकच्या मते खरेखुरे ज्ञान आहे. त्याच्या मते, माणसाच्या ठिकाणी कोणकोणत्या ज्ञानशक्ती आहेत, त्यांचे परस्परसंबंध काय आहेत, याचा शोध घेऊन माणसाला कोणत्या प्रकारचे ज्ञान प्राप्त करून घेणे शक्य आहे, हे स्पष्ट करणे; हे तत्त्वज्ञानाचे कार्य आहे. ते कळाले की माणसे अप्राप्य ज्ञानाच्या मागे धावणार नाहीत आणि जे ज्ञान मिळविणे शक्य आहे त्याची हेळसांड करणार नाहीत.

बुद्धी/विवेकबुद्धि/प्रज्ञा/विवेक :

बुद्धीला विवेकबुद्धि, प्रज्ञा, विवेक असे मराठी पर्यायी शब्द आहेत.

बुद्धीनेच सत्यज्ञान प्राप्त होते, बुद्धी हाच ज्ञानाचा एकमेव मार्ग आहे, असा सिद्धान्त मांडणारी विचारसरणी म्हणजे 'बुद्धिवाद' होय. जे तत्त्ववेत्ते बुद्धिवाद स्वीकारतात ते बुद्धिवादी (Rationalist) मानले जातात. आपल्याला जगाचे होणारे ज्ञान मुख्यतः आपल्या ज्ञानेंद्रियांनी होते, इंद्रियानुभव हे ज्ञानाचे आवश्यक साधन असले तरीही ते पुरेसे नाही; माणसाकडे आणखी एक साधन आहे ते म्हणजे त्याची बुद्धी.

विवेकवादाच्या मते, ज्यास यथार्थपणे ज्ञान म्हणता येईल असे ज्ञान, हे निश्चित आणि संशयापलिकडचे असले पाहिजे. एखाद्या गोष्टीचे एखाद्याला ज्ञान आहे किंवा ती गोष्ट त्याला माहीत आहे, असे आपण कधी म्हणतो ?

तर, "ती संबंधित गोष्ट निश्चितपणे खरी असल्याशिवाय तिचे ज्ञान एखाद्याला आहे" असे आपण म्हणू शकणार नाही. उदा., " 'पृथ्वी गोल आहे' हे ज्ञान क्ष-ला आहे किंवा 'पृथ्वी गोल आहे' हे क्ष-ला माहीत आहे" असे आपण म्हणू शकू. परंतु " 'पृथ्वी सपाट आहे' हे ज्ञान क्ष-ला आहे किंवा ही गोष्ट क्ष-ला माहीत आहे" असे म्हणणे विचित्र ठरेल. फारतर 'पृथ्वी सपाट आहे' असे क्ष-ला वाटते, अशी त्याची समजूत आहे असे आपण म्हणू.

'ज्ञान असणे आणि समजूत किंवा मत असणे' यात भेद आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे. 'एखाद्या गोष्टीचे कुणालाही ज्ञान आहे' असे म्हणताना ती गोष्ट निश्चितपणे खरी आहे हे अभिप्रेत असते. ती गोष्ट जर खरी नसेल

किंवा आपल्या मनात यत्किंचितही शंका असेल, तर “त्या गोष्टीचे ज्ञान त्या व्यक्तीला आहे” असा दावा आपण करीत नाही. सारांश, ज्ञान हे आवश्यकतेने आणि निश्चितपणे सत्य असलेल्या विधानांचेच असते.

‘अनुभवापासून लाभणारे ज्ञान असे निश्चित, संशयातीत, आवश्यकतेने खरे असू शकत नाही’, असे बुद्धिवादाचे म्हणणे आहे. अनुभवावर आधारलेले ज्ञान नेहमी संशयग्रस्त असते, असे बुद्धिवाद म्हणतो. असे निश्चित आणि आवश्यकतेने खरे असलेले ज्ञान मानवी मनाला उपलब्ध आहे. उदाहरण म्हणजे गणित. गणितात प्रमेये सिद्ध केलेली असतात. गणितातली विधाने केवळ खरी असतात असे नव्हे, तर ती निश्चितपणे खरी असतात. गणिती ज्ञान हे अनुभवावर आधारलेले नसते. गणिती ज्ञान अनुभवावर आधारलेले नाही; ते बुद्धिने मिळते.

प्लेटो, अ‍ॅरिस्टॉटल आणि देकार्त :

निश्चितपणे आणि आवश्यकतेने सत्य असलेल्या गणिती ज्ञानाला बुद्धिवादी तत्त्ववेत्ते ‘आदर्श ज्ञान’ मानतात. प्लेटो आणि त्याचा शिष्य अ‍ॅरिस्टॉटल हे दोघे बुद्धिवादी होते. बुद्धिवादाची सुस्पष्ट मांडला तो रेने देकार्त या फ्रेंच तत्त्ववेत्त्याने.

रेने देकार्त
३१ मार्च १५९६
ते
११ फेब्रुवारी १६५०

देकार्तने बुद्धीला ज्ञानाचे साधन मानल्यामुळे त्याच्यापासून आधुनिकतेला सुरुवात झाली, असे मानले जाते. म्हणून त्यास ‘आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा जनक’ म्हणतात.

देकार्तच्या मते, इंद्रियांनी मिळणारे प्रत्यक्ष ज्ञान आणि त्यावर आधारलेल्या स्मृती, ऐतिहासिक परंपरा इत्यादिकांपासून लाभणारे ज्ञान संशयग्रस्त असते, म्हणून ते खरे ज्ञान नाही. यथार्थपणे ज्याला ज्ञान म्हणता येईल असे ज्ञान आपल्याला गणितात उपलब्ध असते आणि त्याचा उगम इंद्रियानुभवात नसतो. गणिती ज्ञानाची सुरुवात स्वतःप्रमाण (सेल्फ-एव्हिडंट) अशा विधानांपासून झालेली असते. अशी विधाने तत्त्वज्ञानात शोधली पाहिजेत.

देकार्तच्या म्हणण्याप्रमाणे अशीच विधाने सत्य असतात, त्यांचा संशय येऊ शकत नाही, इतकी ती संशयापलिकडील असतात. त्यांच्या सत्याचे साक्षात दर्शन आपल्या बुद्धीला घडते. विधानांच्या सत्याच्या अशा प्रकारच्या साक्षात दर्शनाला देकार्त प्रतिमान (इन्ट्यूइशन) म्हणतो. प्रतिमानात घडणारे विधानांच्या सत्याचे दर्शन इतके सुस्पष्ट असते, की संशयाला काही जागाच उरलेली नसते. अशा विधानांची देकार्तने दिलेली काही उदाहरणे अशी :

1. ‘मी विचार करतो म्हणून मी आहे’
2. ‘एकच वस्तू अस्तित्वात आहेही आणि नाहीही असे असू शकणार नाही’
3. ‘शून्यापासून शून्यच निष्पन्न होईल’ (आउट ऑफ नर्थिंग, नर्थिंग कम्स)
4. ‘कार्याचा आशय कारणाच्या आशयापेक्षा अधिक असू शकणार नाही’ इत्यादी.